یادمان‌های امام علی علیه‌السلام در خاک عراق

احمد خامه یار*

چکیده

کشور عراق با خاطره حضور پنج ساله امیر مؤمنان علی علیه‌السلام به عنوان خلیفه مسلمانان گره خورده است. آستان مقدس علوی در نجف اشرف، از مهم‌ترین اماکن مقدس اسلامی در عراق است و دیگر جایگاه‌های مرتبط با دوره خلافت امام علی علیه‌السلام در مسجد کوفه و پیرامون آن، تا به امروز مورد توجه زائران و دوستداران ایشان قرار دارد. با این حال، در عراق زیارتگاه‌ها و جایگاه‌های دیگری منسوب به امام علی علیه‌السلام وجود دارد که از شهرت کمتری برخوردار است و در این نوشتار تلاش شده تا این اماکن به طور اجمالی بررسی، مطالعه و معرفی شود. طبق این بررسی، در شهرها و مناطق مختلف عراق، یادمان‌های متعددی برای امام علی علیه‌السلام وجود دارد که بسیاری از آنها در ارتباط با سیره تاریخی امام علیه‌السلام و حوادث سیاسی مرتبط با دوره خلافت ایشان شکل گرفته است و برخی از آنها نیز بر حضور آن حضرت در حافظه جمعی اهالی عراق در دوره‌های تاریخی مختلف دلالت دارد.

کلیدواژه‌ها: امام علی علیه‌السلام، عراق، عتبات عالیات، زیارتگاه‌های اسلامی.

---

* . عضو گروه تاریخ و سیره پژوهشکده حج و زیارت.

ahmad.khamehyar@Gmail.com

مقدمه

سرزمین باستانی عراق که خاستگاه یکی از کهن‌ترین تمدن‌های بشری است، با خاطره حضور پنج ساله امیرمؤمنان علی علیه‌السلام در این سرزمین، به عنوان خلیفه رسمی رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله، گره خورده است. شهر کوفه با انتخاب از سوی امام علی علیه‌السلام به عنوان مرکز حکومت قلمرو پهناور جهان اسلام در آن زمان، به یک مرکز علمی، فرهنگی و سیاسی مهم، و به پایگاهی برای شیعیان آن حضرت در دوره‌های تاریخی مختلف تبدیل شد؛ چنان‌که مزار مطهّر ایشان در نجف اشرف نیز از بزرگ‌ترین اماکن مقدس و زیارتگاه‌های مسلمانان جهان در خاک عراق است.

معمولاً حضور تاریخی امام علی علیه‌السلام در عراق، با دو شهر نجف و کوفه و اماکن مقدس منسوب به ایشان در این دو شهر، شامل آستان مقدس علوی در نجف اشرف، مسجد کوفه و جایگاه‌های مرتبط با امام علیه‌السلام در این مسجد (همچون محراب محل ضربت خوردن آن حضرت و دو جایگاه تاریخی دکّة القضاء و دکّة الطشت) و نیز خانه منسوب به ایشان بیرون همین مسجد، شناخته می‌شود؛ حال آنکه در دیگر شهرها و مناطق عراق -از بصره در جنوب عراق تا موصل در شمال این کشور- جایگاه‌ها و زیارتگاه‌های متعددی منسوب به امام علی علیه‌السلام است.

با توجه به تعدّد و فراوانی اماکن منسوب به امام علی علیه‌السلام در کشور عراق، که به نظر می‌رسد تاکنون هیچ پژوهش جامعی درباره آنها انجام نشده، در نوشتار پیش‌رو تلاش شده است مهم‌ترین یادمان‌های امام علی علیه‌السلام و جایگاه‌های منسوب به ایشان در مناطق مختلف این کشور، به اجمال معرفی و بررسی شود. البته با توجه به اینکه اماکنی همچون آستان مقدس علوی در نجف اشرف و خانه و اماکن منسوب به ایشان در کوفه، برای همگان مشهور و شناخته شده هستند و در آثار و نوشته‌های قبلی نیز به تفصیل معرفی شده‌اند، در این پژوهش از پرداختن به آنها خودداری شده است.

مسجد عتیقه یا منطقه (مسجد براثای کنونی)، بغداد

از زیارتگاه های کهن و مشهور مرتبط با امام علی علیه‌السلام در عراق، زیارتگاهی است که در متون تاریخی از آن با نام «مشهد العتیقه» یاد شده است. این زیارتگاه در جنوب شرقی کاظمین، سمت غربی رود دجله قرار دارد و وجه تسمیه اش، وقوع آن در محله یا بازاری به نام «عتیقه» است. این محله در اصل روستایی به نام «سونایا» بود که پس از توسعه شهر بغداد، به یکی از محله های این شهر تبدیل شد و نام آن به عتیقه تغییر یافت و روستا نیز بعدها از بین رفت. (یاقوت حموی، ۱۹۷۷م، ج۳، ص۲۸۵)

مشهد العتیقه از اماکن حضور امام علی علیه‌السلام و از زیارتگاه های کهن شیعیان بغداد است. خطیب بغدادی در این باره می نویسد: «در بازار عتیقه، مسجدی وجود دارد که شیعیان به آن توجه دارند و آنجا را زیارت می کنند و بزرگ می دارند و گمان می کنند که امیر مؤمنان علی بن ابی طالب علیه‌السلام، در آنجا اقامه نماز کرده است». وی سپس به قول قاضی ابوبکر جِعابی استشهاد کرده است: «امیر مؤمنان علی علیه‌السلام در زمان بازگشت خود از نهروان، از بغداد عبور کرده و آنجا نماز گزارده بود». (خطیب بغدادی، ۲۰۰۱م، ج۱، ص۴۰۴)

در گزارش های تاریخی دوره های قدیمی تر، بارها از مشهد العتیقه یاد شده است؛ از جمله آنکه آن را از جاهایی برشمرده اند که در جریان افزایش سخت گیری نسبت به شیعیان و هجوم به خانه شیخ طوسی در سال ۴۴۸ قمری، اذان گفتن به روش شیعه در آنجا ممنوع شد. (ابن جوزی، ۱۹۹۲م، ج۱۶، ص۷) در اخبار سال ۴۵۷ قمری نیز گفته اند که اهالی یکی از محلات بغداد، شبانه درِ آهنی مشهد العتیقه را از جا کندند و با خود بردند. (همان، ج۱۶، ص۹۱)

به نظر می رسد این زیارتگاه در دوره های تاریخی کهن، محل فعالیت های علمی شیعیان بغداد بوده است؛ چنان‌که نجاشی (م.۴۵۰ق)، عالم و رجالی برجسته شیعه در قرن پنجم هجری، می نویسد که در مشهد العتیقه، کتاب *الغیبه* نعمانی (م.۳۶۰ق) بر

محمد بن علی شجاعی کاتب خوانده می‌شد (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص۳۸۳) و خود او نیز در آنجا، کتاب *صیام* ابن فضّال را قرائت کرده است. (همان، ص۲۵۹)

در شماری از منابع سده‌های میانی نیز به این زیارتگاه اشاره شده است. گویا اشاره ابن شهرآشوب مازندرانی (م.۵۸۸ق) به «مسجد السوط» در بازار عتیقه بغداد، ناظر به همین زیارتگاه است. (ابن شهرآشوب، ۱۹۹۱م، ج۲، ص۲۲۷) یاقوت حموی نیز ذیل مدخل «سونایا»، به مشهد (زیارتگاه) امام علی علیه‌السلام در محله عتیقه اشاره کرده (یاقوت حموی، ۱۹۷۷م، ج۳، ص۲۸۵) و ذیل مدخل «براثا» نوشته است که طبق قولی امام علی علیه‌السلام به حمامی در براثا، و طبق قول دیگری به حمامی در محله عتیقه وارد شد. (همان، ج۱، ص۳۶۳)

مشهد الشمس، حلّه

از مشهورترین یادمان‌های منسوب به امام علی علیه‌السلام در عراق، زیارتگاه تاریخی و کهن موسوم به «مشهد الشمس» است که امروزه میان محوطه محصور و مشجّری در حاشیه شهر حلّه قرار دارد. این زیارتگاه که به مسجد یا زیارتگاه «ردّ شمس» نیز شناخته می‌شود، در باور شیعیان در محل معجزه دوم ردّ شمس ساخته شده است؛ جایی که خورشید پس از غروب، به صورت معجزه‌آسا برای امام علی علیه‌السلام به آسمان بازگردانده شد. البته در منابع تاریخی و روایی شیعه، درباره زمان و محل دقیق وقوع این معجزه، اختلاف نظر وجود دارد. (ر.ک: خامه‌یار، ۱۳۹۳ش، ص۳۳-۳۸)

درباره تاریخ ساخت اولیه زیارتگاه مشهد الشمس حلّه، اطلاع دقیقی در دست نیست؛ اما ظاهراً اشاره ابن شهرآشوب (م.۵۸۸ق) به وجود مشهد الشمس در روستای «صاعدیه»، از توابع بابل، (ابن شهرآشوب، ۱۹۹۱م، ج۲، ص۳۵۵) قدیمی‌ترین اشاره تاریخی به این زیارتگاه است. در همین دوره، علی بن ابی‌بکر هروی (م.۶۱۱ق) نیز به این زیارتگاه اشاره، اما اقوال دیگری درباره آن مطرح کرده است؛ از جمله اینکه: «گفته شده در اینجا خورشید برای حزقیل پیامبر علیه‌السلام، و به قولی برای یوشع بن نون علیه‌السلام، و به قول دیگری برای علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام بازگشته است». (هروی، ۱۹۵۳م، ص۷۶)

بنای مشـهد الشـمس از نظر معماری بسیار اهمیت دارد و از نمونه های کهن گنبدهای اورچیـن (مضـرّس) باقی مانـده در عـراق بـه شـمار می آیـد. برخـی از پژوهشـگران عراقـی، قدمـت سـاختمان کنونی را از سـه دهه نخسـت سـده هفتم هجـری دانسـته اند؛ (الحدیثی و عبدالخالـق، ۱۹۷۴م، ص۴۸) امـا علاءالدیـن احمـد العانی، با اسـتناد به قرائـن تاریخی و معماری، از جمله شباهت فراوان این بنا به گنبد زمرّد خاتون[1] در بغداد، تاریخ ساخت آن را دهه آخر سده ششم هجری و از آثار معماری دوره الناصر لدین الله (خلافت: ۵۷۵-۶۲۲ق) دانسته است. (العانی، ۱۹۸۲م، ص۵۹)

بنای اصلی زیارتگاه شـامل سـاختمانی هشـت ضلعی با گنبد اورچین مرتفع است. در ضلع جنوبی بنا، محرابی وجود دارد که محل نماز خواندن امام علی علیه‌السلام دانسـته شـده و به همین دلیل آن را با یک درِ آلومینیومی کوچک (به عنوان ضریح یا پنجره مشـبّک) مسـدود کرده انـد. در ضلـع غربـی بنـا، صحن کوچکـی وجود دارد کـه دور آن را رواق هایـی فراگرفته است. این صحن را در سال های اخیر مسقّف کرده اند. در زاویه شمال شرقی صحن، مناره نسـبتاً جدیدی وجود دارد که ارتفاع آن کمتر از ارتفاع گنبد بناسـت و بخش هایی از بدنه و بالکن آن حاوی تزئینات و کتیبه های کاشی کاری است. (تحقیق میدانی مؤلف)

قطّاره امام علی علیه‌السلام، کربلا

از اماکـن مشـهور منسـوب به امـام علی علیه‌السلام در اسـتان کربـلا، زیارتگاهی به نـام «قَطّاره» اسـت که در حدود ۲۰ کیلومتری جنوب غربی کربلا، نزدیک جاده این شـهر به شهر کوچک «عین التمر» قرار دارد. این زیارتگاه روی چشـمه آبی سـاخته شـده که در باور اهالی منطقه، آن را امیر مؤمنان علی علیه‌السلام به طریق معجزه، هنگام اعزام به جنگ صفّین یا در مسیر بازگشت از آن، نزدیک دیر یک راهب مسیحی آشکار کرده است.

---

۱. زمـرّد خاتـون (م.۵۹۹ق)، مـادر الناصر، خلیفه عباسـی اسـت که مقبـره اش تاکنون در قبرسـتان معروف کرخی در بغداد به جا مانده است.

البته داستان معجزه فوق به روایت‌های گوناگون در منابع مختلف شیعه نقل شده است و در محل وقوع آن نیز اختلاف نظر وجود دارد؛ برای مثال نصربن مزاحم محل آن را «ظَهر کوفه»، (منقری، ص۱۴۵) ابن شهرآشوب و قطب راوندی، محل آن را «صندودا» (ابن شهرآشوب، ۱۹۹۱م، ج۲، ص۳۲۶؛ قطب راوندی، ۱۴۰۹ق، ج۲، ص۳۲۵) و حسین بن حمدان خصیبی، شیخ مفید و سید حمیری، محل آن را پس از گذشتن امام علیه‌السلام از کربلا دانسته‌اند. (خصیبی، ۱۹۹۱م، ص۱۴۸؛ مفید، ۱۹۹۳م، ج۱، ص۳۳۴؛ ابن شهرآشوب، ۱۹۹۱م، ج۲، ص۳۲۶)

چشمه‌ای که امروزه به نام قطّاره امام علی علیه‌السلام شناخته می‌شود، در نقطه‌ای نزدیک دریاچه «رَزّازه» قرار دارد و اطراف آن را دیواره‌های صخره‌ای نسبتاً مرتفعی فراگرفته است. ساختمان زیارتگاه تا چندی پیش شامل اتاقی با گنبد کوچک سبزرنگ بود که چشمه آب در گوشه آن، داخل یک پنجره چوبی مشبّک تک ضلعی قرار داشت. (خامه‌یار، ۱۳۹۴ق، ص۱۰۴) در حال حاضر ساختمان جدید و بزرگی با گنبد و دو گلدسته و ضریحی به سبک ضریح‌های امامزادگان ایران، جایگزین ساختمان کوچک قبلی شده است.

قدمگاه و حوض آب امام علی علیه‌السلام، عین التمر

عین‌التمر شهر کوچکی در ۶۷ کیلومتری غرب کربلاست که میان نخلستان‌های سرسبزی در دلِ صحرا قرار دارد و در گذشته «شفاثا» نام داشته است. در این شهر مقام‌ها و قدمگاه‌هایی منسوب به ائمه و اهل بیت علیهم‌السلام، از جمله مقامی برای امام حسن مجتبی علیه‌السلام و مقامی برای امام زین‌العابدین علیه‌السلام و اسرای کربلا وجود دارد. برای امام علی علیه‌السلام نیز دو مزار به نام‌های «دوسة علی» (قدمگاه علی) و «حوض علی» وجود دارد.

طالب علی الشرقی، حدود نیم قرن پیش، قدمگاه امام علی علیه‌السلام را حجره‌ای مستطیل با سقفی از تیرهای چوبی توصیف کرده که داخل آن، سنگی به شکل مثلث با یک فرورفتگی به شکل سم اسب وجود داشته و نزدیک این سنگ، حفره گردی به قطر ۷ سانتی‌متر در کف اتاق به چشم می‌خورده است. اهالی عین‌التمر، فرورفتگی درون سنگ را جای پای

اسـب امـام علـی علیه‌السلام، و حفـره گـرد را نیـز محل فـرو رفتن نیـزه امـام علیه‌السلام می دانند. (الشـرقی، ۱۹۶۹م، ص۱۴۹-۱۵۰)

زیارتگاه حوض آب امام علی علیه‌السلام نیز شـامل اتاق کوچکی بوده که درون آن، حوض آب مسـتطیلی بـه طـول ۱/۲۵ و عـرض ۰/۷۵ متر وجود داشـته اسـت. اهالی منطقـه معتقدند امام علی علیه‌السلام از آب آن وضو گرفته است. ازاین رو این حوض آب برای آنان از تقدس بالایی برخوردار بوده اسـت. (همان، ص۱۴۹) این دو محل ظاهراً همچنان پابرجا و زیارتگاه اهالی عین التمر است؛ اما از وضعیت کنونی آنها اطلاعی به دست نیامد.

قدمگاه امام علی علیه‌السلام، زبیر

ناصرخسرو در سفرنامه خود اشاره کرده که در شهر بصره و نواحی آن سیزده مشهد به نام امیرمؤمنان علی علیه‌السلام وجود داشـته است. (ناصرخسرو، ۱۳۹۹ش، ص۳۳۷) امروزه بیشتر این مقام ها از بین رفته و نشانی از آنها باقی نمانده است.

شـهر قدیمـی بصـره در گـذر زمـان ویـران و متروکـه شـده و بعدهـا بـه فاصلـه حـدود ۱۰ کیلومتریِ آن، شـهر جدید بصره امروزی شـکل گرفته اسـت. در محل بصره تاریخی و کهن نیز شهر جدید و کوچکی به نام شهر «زبیر» ساخته شده است.

مسـجد جامـع بصره کهن، کـه امروزه در محدوده شـهر جدید «زُبیر» قـرار دارد، از اماکن حضـور امیـرمؤمنـان علی علیه‌السلام در خاک عراق به شـمار می آید؛ چنان‌که ایشـان پـس از پایان جنـگ جمـل بـه ایـن مسـجد وارد شـد و در آن اقامـه نماز کـرد و خطبـه ای برای مردم شـهر ایراد فرمود. همچنین گفته می شـود که امام حسـن علیه‌السلام نیز به دسـتور امام علی علیه‌السلام، هنگام بازگشت از جنگ جمل، در این مسجد اقامه نماز [جماعت] فرموده است. (فقیه بحرالعلوم و خامه یار، ۱۳۹۵ش، ج۲، ص۱۷۸)

براین اساس، برخی از فقها و علمای متقدم شیعه، همچون شیخ صدوق و شیخ مفید، به جهت آنکه امام علی علیه‌السلام در مسجد بصره نماز جمعه برپا داشته است، این مسجد را در

کنار مساجد مقدس دیگری همچون مسجدالحرام، مسجدالنبی در مدینه منوّره و مسجد کوفه، و در شمار چهار یا پنج مسجدی به شمار آورده‌اند که اعتکاف در آنها جایز است. (شیخ صدوق، بی‌تا، ص۲۰۹؛ مفید، ۱۴۱۰ق، ص۳۶۳)[۱]

امروزه مسجد جامع قدیم بصره تقریباً به طور کامل از بین رفته و تنها بخش اندکی از آن باقی مانده است که به نظر می‌رسد برج (زاویه شمال غربی) دیوارهای آجری مرتفع ساختمان قدیمی مسجد است. چنان‌که در عکس‌های قدیمی به جامانده از مسجد دیده می‌شود، متصل به این برج، سازه‌ای قدیمی اما از دوره‌های متأخر، شامل دو حجره طاقدار کوچک وجود داشته که گویا در چند دهه اخیر از بین رفته و در حال حاضر نشانی از آن به جا نمانده است.

آنچه از ساختمان قدیمی مسجد در دوره‌های اخیر باقی بوده، نزد شیعیان بصره به عنوان «خُطوه» (قدمگاه) امام علی علیه‌السلام شهرت داشته است. این قدمگاه باید همان مشهدی باشد که ناصرخسرو از آن به نام «مشهد باب‌الطیّب» در کنار مسجد جامع بصره یاد کرده است. (ناصرخسرو، ۱۳۹۹ش، ص۳۳۷) امروزه در محل شبستان مسجد جامع قدیم بصره، ساختمان جدیدی با معماری جدید و دارای گنبد بزرگ و مناره مرتفع، که به هیچ‌وجه با بنای قدیمی آن تناسب ندارد، ساخته شده است و از مقاصد زیارتی مهم شیعیان بصره به شمار می‌آید.

قدمگاه امام علی علیه‌السلام، بصره

در محله «عَشّار»، در ساحل شمالی رود عشّار در شهر بصره جدید، مسجدی به نام مسجد مقام یا مسجد امام علی علیه‌السلام وجود دارد. (سامرائی، ۲۰۰۶م، ص۲۴) وجه تسمیه این مسجد، وجود مقام (در اصطلاح اهالی بصره: «خُطوه») یا در واقع قدمگاهی منسوب به

---

۱. شیخ مفید این مساجد را منحصر به چهار مسجدِ یادشده در بالا دانسته است؛ اما شیخ صدوق، با افزودن مسجد مدائن، تعداد آنها را پنج مسجد شمرده است.

امام علی علیه‌السلام است که قاعدتاً باید با حضور آن حضرت در این منطقه پس از جنگ جمل ارتباط داشته باشد. با این حال عبدالقادر باش‌اعیان، در انتساب این مقام به امام علیه‌السلام تردید کرده است. (باش‌اعیان العباسی، ۱۹۸۸م، ج۱، ص۳۶۱)

این مسجد از مساجد قدیمی مهم بصره جدید به شمار می‌آید و گفته می‌شود به دست حاج محمد ششتری (شوشتری) در سال ۱۱۶۷ قمری بازسازی شده است. ساختمان اولیه مسجد از خشت و گل بوده است؛ اما وزارت اوقاف عراق آن را سال ۱۳۴۱ قمری (۱۹۲۲م) با آجر بازسازی کرده است. مسجد دارای شبستانی به طول ۳۰ و عرض ۱۰ متر با گنبد بزرگی با پوشش کاشی کربلایی و مناره مدوّری با پوشش کاشی‌کاری و کتیبه‌های حاوی آیات قرآنی و اسامی جلاله است. (همان، ج۱، ص۳۶۰)

مقام امام علی علیه‌السلام، ناصریه

براساس منابع تاریخی معتبر، امیرمؤمنان علی علیه‌السلام جهت رویارویی با عایشه و طلحه و زبیر، که با بیعت‌شکنی مردم را علیه ایشان تحریک کرده بودند، با لشکر خود از مدینه به سمت عراق حرکت کرد و هنگام ورود به عراق، در منطقه ذی‌قار توقف کرد. سپس فرزند خود، امام حسن علیه‌السلام، و عمار یاسر را به کوفه فرستاد تا مردم را به همراهی خود دعوت کنند. ایشان پس از پیوستن شماری از اهل کوفه به لشکرشان، از ذی‌قار به سمت بصره حرکت کردند. (مسعودی، ۱۴۰۹ق، ج۲، ص۳۶۸)

امروزه در چند کیلومتری جنوب غربی مرکز شهر ناصریه، کنار جاده این شهر به سماوه (مرکز استان مثّنی)، مقامی منسوب به امام علی علیه‌السلام وجود دارد که اهالی منطقه، آن را محل نشستن شتر امام علی علیه‌السلام در زمان رسیدن ایشان به ذی‌قار، پیش از وقوع جنگ جمل، می‌دانند. بنای کنونی مقام شامل ساختمان مستطیل نسبتاً وسیعی با گنبدی با پوشش آجرهای سبزرنگ است که پس از سقوط نظام صدام، با تلاش شیخ محمدباقر ناصری ساخته شده است. (فقیه بحرالعلوم و خامه‌یار، ۱۳۹۵ش، ج۲، ص۳۱۶-۳۱۷)

مقام‌ها و گنبدهای امام علی علیه‌السلام در ساحل رود فرات

در مناطق واقع در ساحل رود فرات، حد فاصل شهر باستانی انبار (در غرب بغداد) تا منطقه قائم (در مرز کشور سوریه)، مقام‌ها و گنبدهای متعدّدی برای امام علی علیه‌السلام وجود داشته که همواره در زبان اهالی منطقه به نام «قبّة علی» علیه‌السلام شناخته می‌شده است. این زیارتگاه‌ها معمولاً در ارتباط با حضور امام علی علیه‌السلام در این مناطق در مسیر حرکت ایشان به صفّین یا بازگشت از آنجا، و در واقع به عنوان یادمان‌هایی برای توقّف یا نماز ایشان در مهم‌ترین شهرهای تاریخی مجاور رود فرات به وجود آمده است.

متأسفانه اطلاعات موجود درباره این زیارتگاه‌ها بسیار پراکنده و اندک است و آمار دقیقی از تعداد آنها وجود ندارد و به نظر می‌رسد پژوهش تاریخی و تحقیق میدانی جامعی درباره آنها انجام نشده است. البته در امتداد همین شهرها در مناطق مجاور رود فرات در کشور سوریه، مقام‌های دیگری منسوب به امام علی علیه‌السلام وجود دارد که نگارنده این سطور از بیشتر آنها بازدید میدانی انجام داده و نتایج مطالعات خود را پیش‌تر منتشر کرده است. (ر.ک: خامه‌یار، ص۴۹ به بعد)

در شهر تاریخی «هیت» -واقع در ساحل غربی رود فرات، حدود ۶۰ کیلومتری غرب رمادی (مرکز استان انبار عراق) -وجود مقام یا گنبدی برای امام علی علیه‌السلام گزارش شده است. (العامری، ص۹۲) گفتنی است هیت از شهرهایی است که گفته شده امام علیه‌السلام در مسیر بازگشت از صفّین، از آن عبور کرده است. (منقری، ۱۹۹۰م، ص۵۲۸) همچنین به گزارش ابن اعثم، امام علیه‌السلام در مسیر عزیمت به صفّین، پس از عبور از هیت، در جایی به نام «اقطار» اقامت فرمود و آنجا مسجدی ساخت که تا زمان وی (اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم) پابرجا بوده است. (ابن اعثم، ۱۹۹۱م، ج۲، ص۵۵۶)

در آرشیو عکس‌های تاریخی عکاس فرانسوی، هنری ویوله، تصاویری از یک بنای تاریخی نیمه ویرانه در شهر «آلوس» -واقع در جزیره‌ای میان رود فرات، نزدیک شهر حدیثه -به چشم می‌خورد که آن را به عنوان مسجد امام علی علیه‌السلام معرفی کرده است. در این

تصاویـر، درون بنـا محرابـی بـا کتیبـه‌ای بـه خـط کوفی دیـده می‌شـود. متأسـفانه در منابع تاریخی و تحقیقات جدید، هیچ اشـاره‌ای به این بنا ملاحظه نشـد و از وضعیت کنونی آن نیز اطلاعی به دست نیامد.

آلویس موسـیل، شرق‌شـناس اتریشـی، نیز به وجود گنبد یا مشـهدی برای امام علی علیه‌السلام در غرب «حَدیثه» اشـاره کرده اسـت. (موسـیل، ۱۹۹۰م، ص۳۲۸) حدیثه شهر کوچکی میان دو شـهر هیت و عانه اسـت و مانند آلوس، به صورت جزیره‌ای در میان رود فرات قرار دارد. متأسفانه از گنبد امام علی علیه‌السلام در حدیثه نیز آگاهی دیگری در سایر منابع تاریخی به دست نیامد و از وضعیت امروزی آن اطلاعی در دست نیست.

شـهر تاریخـی دیگـر حـوزه رود فـرات در عـراق کـه در آن مقام‌هایی برای امـام علی علیه‌السلام گـزارش شـده، شـهر «عانه» -واقع در سـاحل غربـی رود فـرات، حـدود ۲۱۰ کیلومتری غرب «رمـادی» (مرکـز اسـتان انبار) -اسـت. در منابـع تاریخی به گذشـتن امام علـی علیه‌السلام از عانه اشاره‌ای نشده است؛ اما این شهر به طور طبیعی در مسیر بازگشت امام علی علیه‌السلام از صفّین قرار داشـته و احتمال توقف لشـکر امام علیه‌السلام در این شـهر یا نزدیک آن، دور از ذهن نیسـت. (خامه‌یار، ص۹۶ و ۹۸)

به هـر حـال گویـا در دوره‌های اخیر، چنـد گنبد و زیارتگاه منسـوب به امـام علی علیه‌السلام در عانه و اطراف آن وجود داشته است. یکی از این گنبدها در منطقه «حقون»، در عانه قدیم، بـالای تپه سـنگی مرتفعی واقع بـوده و درون آن، محل جای پای اسـب امام علی علیه‌السلام (طبق بـاور اهالی منطقه) وجود داشـته اسـت. متأسـفانه این گنبـد، دو بار به دسـت جریان‌های تکفیری، یک بار در سـال ۲۰۰۶ میلادی به دسـت القاعده، و بار دوم در سـال ۲۰۱۵ میلادی به دست داعش، تخریب و ویران شد.[1]

زیارتگاه دیگر، «مشـهد الحجر» در شـمال عانه است که طبق باور اهالی، محل توقف و

1. https://www.facebook.com/bag2rashed/posts/3236117949760649/?locale=ar_AR

نماز خواندن امام علی علیه‌السلام روی یک تخته سنگ بوده و بعدها در محل آن، زیارتگاه کنونی ساخته شده است. خاندان «مشاهده»، که از تیره‌های بسیار سادات عراق و بادیه شام به شمار می‌آیند، به جهت استقرار نخستین اجدادشان در مجاورت این مشهد (زیارتگاه)، بدین نام شهرت یافته‌اند. (کحالة، ۱۹۹۷م، ج۵، ص۲۱۱)

قدمگاه امام علی علیه‌السلام، موصل

در شهر موصل، دو زیارتگاه منسوب به امام علی علیه‌السلام وجود داشته که قدمت آنها به سده‌های میانی (حدود دو قرن هفتم و هشتم) می‌رسیده است. یکی از این دو زیارتگاه، قدمگاه منسوب به امام علیه‌السلام، و زیارتگاه دیگر، پنجه‌گاه یا جای کف دست منسوب به ایشان بوده است. این دو زیارتگاه از بناهای تاریخی ارزشمند موصل، و تا دوره‌های متأخر پابرجا بودند؛ اما ظاهراً در یکصد سال اخیر به تدریج فراموش، و به ویرانه تبدیل شدند.

قدمگاه امام علی علیه‌السلام، که نزد اهالی به نام «دوسة علی» شناخته می‌شده، در خیابان فاروق شهر موصل قرار داشته است. مرحوم سعید دیوه جی آن را بنای گنبددار کوچکی پایین‌تر از سطح زمین توصیف کرده که روی دیوارهای داخلی آن کتیبه هایی وجود داشته است. به اعتقاد وی، این بنا در اصل بخش به جا مانده از یکی از مدارس قدیمی موصل بوده که بعدها با ساخت قدمگاهی برای امام علی علیه‌السلام در آن، به زیارتگاه تبدیل شده است. (موصلی، ۱۹۶۶م، ص۱۰۴)

سیوفی، که کتیبه های این زیارتگاه را بازخوانی کرده، از کتیبه ای یاد کرده که حاوی نام احمد بن حاجی عبدالله بن عمار و تاریخ ۷۸۴ قمری بوده است. این کتیبه ممکن است بیانگر ساخت زیارتگاه در این تاریخ به دست شخص یادشده باشد. او همچنین از کتیبه دیگری که بیانگر ساخت (بازسازی) بنا در سال ۱۱۷۰ قمری به دست علی بن رومی بوده، و نیز دو کتیبه حاوی صلوات بر چهارده معصوم در دو طرف طاق زیارتگاه یاد کرده است. (سیوفی، ۱۹۵۶م، ص۱۱۸-۱۱۹)

مسجد پنجه علی علیه‌السلام، موصل

جایگاه دیگر منسوب به امام علی علیه‌السلام در موصل، مسجد پنجه علی علیه‌السلام است که از توصیف های موجود در تواریخ محلی موصل، می توان به اهمیت و جایگاه دینی آن در قرون گذشته پی برد. احتمالاً اشاره علی بن ابی بکر هروی به وجود جای کف دست امام علی علیه‌السلام در «مشهد الطرح» موصل، کهن ترین اشاره تاریخی به این زیارتگاه است. (هروی، ۱۹۵۳م، ص۷۰) متأسفانه در سایر منابع کهن (پیش از دوره ایلخانی) درباره این زیارتگاه و وجه تسمیه آن به «مشهد الطرح» اشاره‌ای دیده نمی شود.

این زیارتگاه در گذشته، بیرون باروی شهر موصل واقع، و دارای گنبدی بود که اطراف آن، بقایای یک رباط وجود داشت؛ اما بعداً این رباط فرو ریخت و به یک تپه ویرانه تبدیل شد. (سیوفی، ۱۹۵۶م، ص۱۴۸-۱۴۹) در حال حاضر سردر و نیز محراب عالی و باشکوه به جامانده از این زیارتگاه، به موزه ملی عراق در بغداد منتقل شده است و از آثار معماری شاخص دوره اسلامی در این موزه به شمار می آید. (ر.ک: الجمعة، ۱۴۱۰ق، ص۹۷-۱۰۸)

روی هریک از سردر بنا و حاشیه محراب و ضلع جنوبی بنا، که در موزه بغداد نگهداری می شود، کتیبه‌های متعددی نوشته شده است. در طاق سردر بنا، کتیبه ای حاوی آیاتی از قرآن (ق: ۳۱-۳۴) و نیز کتیبه ای حاوی نام بانی زیارتگاه وجود دارد که متأسفانه بخش حاوی نام بانی در این کتیبه از بین رفته است؛ اما کتیبه جدیدتری بالای طاق سردر، حاوی تاریخ ۱۲۱۷ قمری قرار دارد (سیوفی، ۱۹۵۶م، ص۱۴۹) که می تواند بیانگر بازسازی بنا در این سال باشد.

همچنین در کتیبه گرداگرد محراب آمده که این بنا به دستور محمد بن اسماعیل بن علی بن محمد بن احمد بن زید بن عبدالله حسینی، و به دست عزالدین ابوالحسن علی، و در زمان نقابت نصیرالدین محمد بن محمد بن مرتضی بن عبدالمطلب بن مرتضی بن محمد بن زید بن عبدالله حسینی در سال ۸۰۸ قمری ساخته شده است. (همان، ص۱۴۹-۱۵۰) نصیرالدین یادشده در این کتیبه، از رجال خاندان نقبای موصل است که

برای چندین قرن عهده‌دار نقابت سادات در این شهر بود.

دو طرف محراب بنا دو طاقچه سنگی تعبیه شده که بالای آنها کتیبه‌ای بیانگر اینکه اینجا محل جای کف دست امام علی علیه‌السلام و جای سم اسب ایشان است، وجود دارد. گویا در هر طاقچه، قطعه سنگی وجود داشته که درون قطعه سنگ سمت راست، نقش یک پنجه یا کف دست بوده است؛ اما در کمتر از یکصد سال گذشته، از محل خود کنده و ناپدید شده است! (سیوفی، ۱۹۵۶م، ص۱۵۰) در منابع تاریخی، گزارش‌هایی مبنی بر حضور امام علی علیه‌السلام در موصل وجود ندارد.

مسجد پنجه علی علیه‌السلام، اربیل

در شهر اربیل، مرکز اقلیم کردستان عراق، مسجدی به نام «پنجه علی» علیه‌السلام وجود دارد که وجه تسمیه آن، وجود سنگی حاوی نشان پنجه یا جای کف دست منسوب به امام علی علیه‌السلام است. بی‌تردید این مسجد منطبق بر زیارتگاه تاریخی و کهنی است که ابن مستوفی اربلی (م.۶۳۷ق)، مورخ شهر اربیل، در تاریخ خود چندین بار از آن به نام «مشهد الکفّ» یاد کرده است. (ابن مستوفی، ۱۹۸۰م، ج۱، ص۲۲۳ و ۲۶۴) ازاین رو می‌توان قدمت اولیه آن را لااقل از سده ششم هجری تعیین کرد.

گفتنی است ابن مستوفی در شرح حال دو تن از اعلام این شهر به نام‌های ابوالحسن علی بن اسماعیل بغدادی اربلی (۵۵۹-۶۱۸ق) و ابوالعباس خضر بن محمد اربلی معروف به ابن نفیس (م.۶۱۸ق)، به دفن آنها در قبرستان مجاور «مشهد الکف» اشاره کرده است. (همان، ج۱، ص۲۱۳؛ همو، ۲۰۱۳م، ص۱۷۴) این گزارش‌ها نشان‌دهنده تقدس و جایگاه معنوی این زیارتگاه برای اهالی اربیل از دیرباز تاکنون است.

نتیجه‌گیری

افزون بر کوفه و نجف اشرف، در شمار دیگری از شهرهای مهم عراق (یا در اطراف آنها) همچون بغداد، کربلا، حلّه، بصره، زبیر، موصل، عین‌التمر و نیز شهرهای مجاور رود فرات

همچون هیت، آلوس، حدیثه و عانه، یادمان ها و زیارتگاه هایی برای امام علی علیه‌السلام وجود دارد که همواره از قدمت تاریخی بالایی برخوردار است و گاه حتی مانند مشهد الشمس در شهر حلّه، ساختمان کنونی آنها از آثار معماری قدیمی و ارزشمند به شمار می آید.

بیشتر این اماکن با حضور تاریخی امیرمؤمنان علی علیه‌السلام در خاک عراق و وقایع مرتبط با سیره حیات ایشان ارتباط دارد و گاه مانند مسجد عتیقه یا منطقه در بغداد و مشهد الشمس حلّه، در محل وقوع برخی از معجزات آن حضرت ساخته شده است. شماری از این اماکن نیز در مسیر رفت وآمد ایشان به مناطق وقوع جنگ های دوره خلافت پنج ساله ایشان (جمل، صفین و نهروان) قرار دارد و به صورت واقعی یا نمادین، بیانگر مناطق محل اقامت ایشان در این مسیرهاست.

برخی دیگر از این اماکن نیز- مانند اماکن موجود در موصل، اربیل و عین التمر- به شکل پدیده هایی همچون قدمگاه، پنجه‌گاه یا حوض آب ظهور یافته است. هرچند بیشتر چنین زیارتگاه هایی، فاقد شواهد و مدارک کافی برای تأیید ارتباط واقعی و تاریخی آنها با امام علیه‌السلام و حضور ایشان در این اماکن است، اما به هر حال علت شکل گیری چنین یادمان هایی را می توان حضور امام علی علیه‌السلام در ضمیر و حافظه جمعی ساکنان این مناطق در دوره های تاریخی مختلف تفسیر کرد.

کتابنامه

۱. ابن اعثم، احمد بن اعثم (۱۹۹۱م)، **الفتوح**، تحقیق علی شیری، بیروت، دارالاضواء.
۲. ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی (۱۹۹۲م)، **المنتظم فی تاریخ الملوک والأمم**، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیة، چاپ اول.
۳. ابن شهرآشوب، محمد بن علی (۱۹۹۱م)، **مناقب آل ابی طالب**، تحقیق یوسف البقاعی، بیروت، دارالاضواء، چاپ دوم.
۴. ابن مستوفی، مبارک بن احمد (۱۹۸۰م)، **تاریخ اربل**، تحقیق، سامی بن السید خماس الصقار، بغداد، دارالرشید.
۵. ------- (۲۰۱۳م)، **تاریخ اربل (المجلد الخامس)**، تحقیق بشّار عواد معروف و صلاح محمد

جزّار، تونس، دارالغرب الاسلامی.
۶. باش‌اعیان العباسی، عبدالقادر (۱۹۸۸م)، **موسوعة تاریخ البصرة**، بغداد، شرکة التایمس.
۷. الجمعة، احمد قاسم (۱۴۱۰ق)، «**مدخل مزار کف (بنجة) الامام علی فی الموصل: دراسة وتحقیق**»، آداب الرافدین، العدد ۱۹.
۸. الحدیثی، عطا و عبدالخالق، هناء (۱۹۷۴م)، **القباب المخروطیة فی العراق**، بغداد، مدیریة الآثار العامة.
۹. خامه‌یار، احمد (۱۳۹۳ش)، «بررسی اعتبار معجزه‌گاه‌های منسوب به امام علی علیه‌السلام در عراق»، **تاریخ اسلام در آینه پژوهش**، شماره ۳۷.
۱۰. ------ (۱۳۹۴ش)، **جغرافیای تاریخی مسیر امام علی علیه‌السلام به صفّین**، تهران، مشعر.
۱۱. خصیبی، حسین بن حمدان (۱۹۹۱م)، **الهدایة الکبری**، بیروت، مؤسسة البلاغ، چاپ چهارم.
۱۲. خطیب بغدادی، احمد بن علی (۲۰۰۱م)، **تاریخ بغداد (تاریخ مدینة السلام)**، تحقیق بشّار عوّاد معروف، بیروت، دارالغرب الاسلامی، چاپ اول.
۱۳. سیوفی، نقولا (۱۹۵۶م)، **مجموع الکتابات المحرّرة فی ابنیة مدینة الموصل**، تحقیق سعید الدیوه‌جی، بغداد، مطبعة شفیق.
۱۴. سامرائی، یونس ابراهیم (۲۰۰۶م)، **تاریخ مساجد البصرة**، بیروت، دارالعربیة للموسوعات.
۱۵. الشرقی، طالب علی (۱۹۶۹م)، **عین التمر**، النجف الاشرف، مطبعة الآداب.
۱۶. شیخ صدوق، محمد بن علی (بی‌تا)، **المقنع**، قم، مؤسسة الامام الهادی علیه‌السلام.
۱۷. العانی، علاءالدین احمد (۱۹۸۲م)، **المشاهد ذات القباب المخروطة فی العراق**، بغداد، المؤسسة العامة للآثار والتراث.
۱۸. فقیه بحرالعلوم، محمدمهدی و خامه‌یار، احمد (۱۳۹۵ش)، **زیارتگاه‌های عراق**، تهران، مشعر.
۱۹. قطب راوندی، سعید بن عبدالله (۱۴۰۹ق)، **الخرائج والجرائح**، قم، مؤسسة الامام المهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف.
۲۰. کحالة، عمر (۱۹۹۷م)، **معجم قبائل العرب القدیمة والحدیثة**، بیروت، مؤسسة الرسالة، چاپ هشتم.
۲۱. مسعودی، علی بن الحسین (۱۴۰۹ق)، **مروج الذهب ومعادن الجوهر**، تحقیق اسعد داغر، قم، دارالهجرة، چاپ دوم.
۲۲. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۰ق)، **المقنعة**، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، چاپ دوم.

۲۳. ------- (۱۹۹۳م)، **الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد**، تحقیق مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث، بیروت، دارالمفید، چاپ دوم.
۲۴. موسیل، الوا (۱۹۹۰م)، **الفرات الاوسط: رحلة وصفیة ودراسات تاریخیة**، ترجمة صدقی حمدی و عبدالمطلب عبدالرحمن داود، بغداد، المجمع العلمی العراقی.
۲۵. موصلی، احمد بن خیّاط (۱۹۶۶م)، **ترجمة الاولیا فی الموصل الحدباء**، تحقیق سعید الدیوه جی، موصل، مطبعة الجمهوریة.
۲۶. ناصرخسرو (۱۳۹۹)، **سفرنامه ناصرخسرو (برپایه کهن‌ترین نسخه موجود در کتابخانه لکهنو)**، به کوشش محمدرضا توکلی صابری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
۲۷. نجاشی، احمد بن علی (۱۴۱۸ق)، **رجال النجاشی**، تحقیق سید موسی شبیری زنجانی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، چاپ ششم.
۲۸. منقری، نصربن مزاحم (۱۹۹۰م)، **وقعة صفّین**، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، بیروت، دارالجیل.
۲۹. هروی، علی بن ابی بکر (۱۹۵۳م)، **الاشارات الی معرفة الزیارات**، تحقیق: جانین سوردیل -طومین، دمشق، المعهد الفرنسی.
۳۰. یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۷۷م)، **معجم البلدان**، بیروت، دار صادر.
31. https://www.facebook.com/bag2rashed/posts/3236117949760649/?locale=ar_AR